

Condictio indebiti – ett tankeexperiment

PATRIK SCHÖLDSTRÖM*

1. Inledning

Detta bidrag till festskriften bygger på ett anförande som författaren höll för SCCL internt för några år sedan. Författaren fick sina fiskar varma – inte minst av Jan Kleineman. Författaren har försökt beakta kritiken i det följande, vilket dessutom inte är alls så provokativt utformat som anförandet.

Idén som diskuteras är denna: vad händer om en mottagare av en misstagsbetalning försvarar sig mot ett krav på återbetalning på skadeståndsrättslig grund? Diskussionen kan om inte annat ge perspektiv på läran om *condictio indebiti*, om misstags- eller felbetalningar.

Man kan invända att läran ser ut som den gör och att det därför gagnar föga att blanda in skadeståndsrätten. Men om en sådan betalningsmottagare som svarande i domstol grundar sitt bestridande av käromålet på en påstådd motfordran på skadestånd, har domstolen inte mycket annat att göra än att pröva den grunden.

2. *Condictio indebiti*

Huvudregeln är som bekant att en misstagsbetalning ska gå åter. Misstagen kan vara av olika slag. Betalning kan ha gjorts till fel part, med för högt belopp eller i den felaktiga tron att det fanns en skyldighet att betala. Som också bekant brukar undantagen från huvudregeln ligga i fokus. I NJA 2001 s. 353 uttalade HD:

”Huvudregeln för *condictio indebiti* har sedan gammalt ansetts vara att den betalande har rätt att kräva tillbaka det för mycket erlagda, men avvägningen av de motstående intressen som gör sig gällande har lett till åtskilliga modifieringar, särskilt för fall då den som har tagit emot betalningen har varit i god tro och förbrukat det uppburna beloppet eller annars inrättat sig efter betalningen (jfr NJA 1999 s. 575).”

* Hovrättsråd i Svea hovrätt, docent i processrätt.

HD har uttryckt sig på liknande sätt i senare avgöranden (NJA 2005 s. 142, "Skattekontot I" NJA 2011 s. 739, "Tryckerimomsen I" NJA 2015 s. 1072 och "Tandvårdsstödet" NJA 2020 s. 334).

Mycket skarpsinne har ägnats åt att teoretiskt underbygga huvudregeln. Härom anförde Jan Hellner i en kommentar till NJA 1999 s. 575:

"Regeln om återkrav av betalning som skett av misstag står på egna ben i svensk rätt och stödjer sig på ett stort antal rättsfall, av vilka i varje fall huvudprincipen klart framgår. Regeln behöver inte stöd av vare sig läran om obehörig vinst eller förutsättningsläran, causaläran, "kvasikontrakt", implicerat villkor vid betalningen eller någon annan av de konstruktioner som förekommer. Sådana motiveringar har anförts men de har allmänt förkastats som onödiga och missledande. Obehörig vinst tillhör dock såvitt jag har kunnat finna inte de konstruktioner som i nyare svensk rätt har återopats till stöd för *condictio indebiti*."¹

Efter genomgång av ett stort antal rättsfall har Gertrud Lennander konstaterat:

"Den princip som i praktiken gäller är således att en misstagsbetalning skall återgå, om inte mottagaren i god tro uppburet och förbrukat eller annars inrättat sig efter betalningen."²

Gällande rätt innebär alltså att misstagsbetalaren i och för sig har rätt att av betalningsmottagaren "återfå" en misstagsbetalning. Med andra ord har misstagsbetalaren en fordran på betalningsmottagaren som motsvarar det av misstag betalda beloppet.

Som framgått anses främst två faktorer kunna medföra att betalningsmottagaren inte blir skyldig att betala tillbaka: att denne var i god tro och att denne inrättat sig efter betalningen, t.ex. genom att, som det ofta heter, "förbruka" det betalda beloppet. Betalningsmottagaren måste i så fall ha varit i god tro både vid betalningsmottagandet och vid "förbrukningen".

3. Misstagsbetalning som skadestandsgrundande vårdslöshet

Misstaget består vanligen i betalning till fel part eller till rätt part men med för högt belopp; fel kontonummer eller fel belopp har angetts vid betalning. Slarv ligger nog bakom många sådana misstag. Tills vidare antas

¹ Jan Hellner, *Betalning av misstag*, JT 1999–2000 s. 409. Fotnoter har uteslutits i citatet. Tilläggas kan att obehörig vinst anfördes som grund för käromålet i "Tandvårdsstödet" NJA 2020 s. 334; käranden förde där talan mot den till vilken, enligt kärandens felaktiga anvisning till betalaren, betalning hade gjorts.

² Lennander, *Misstagsbetalning och kvittning i konkurs*, i *Festskrift till Torgny Håstad* (2010) s. 427, 439.

att en misstagsbetalning är vårdslös i skadeståndsrättslig mening; detta antagande diskuteras nedan. Det antas vidare att det inte mellan betalaren och mottagaren finns någon avtalsrelation av betydelse.

Följande exempel kan tjäna som underlag. Kalle har lite ojämna inkomster. Till hans konto betalas olika belopp då och då. En fredag tänker Kalle bjuda familjen på middag på en enkel pizzeria för 1 000 kronor. På väg dit ser han att han har ungefär 5 000 kronor mer på sitt konto än han trodde. Glatt överraskad bjuder han i stället familjen på en riktigt bra restaurant. Det kostar 3 000 kronor. Tyvärr visar det sig att någon samma dag av misstag hade betalat 5 000 kronor till Kalles konto i stället för till en annan persons konto; en siffra i kontonumret hade blivit fel i hastigheten. Misstagsbetalaren kräver nu att Kalle ska betala tillbaka 5 000 kronor.

Kalle bestämmer sig för att försvara sig mot återbetalningskravet på skadeståndsrättslig grund till den del det överstiger 3 000 kronor. Han säger så här: Det var vårdslöst att betala till hans konto; en betalare måste vara noga med att ange exakt rätt kontonummer. Den vårdslösa betalningen orsakade honom skada bestående i att han drog på sig större kostnader för familjemiddagen än han annars hade gjort därför att betalningen fick honom att tro att han hade mer pengar att röra sig med än väntat.

Kalles försvar innehåller i sin enkelhet allt som behövs för att den motfordran på skadestånd som han gör gällande i och för sig skulle kunna bli framgångsrik. Han åberopar en handling (betalningen) som han gör gällande kvalificerar som vårdslös. Han anger inte bara den skada som handlingen ska ha orsakat och orsakssambandet, utan också varför orsakssambandet är adekvat.

Om vi antar att Kalle får framgång med sitt försvar och att pizzeriamiddagen skulle ha kostat jämnt 1 000 kronor, blir resultatet att hans skada är 2 000 kronor (restaurantmiddagen minus pizzeriamiddagen) samt att han därför ska betala 3 000 kronor till misstagsbetalaren.

Samma eller ungefär samma resultat kan också åstadkommas genom tillämpning av principerna om *condictio indebiti*. Man skulle då säga att Kalle i god tro hade både mottagit misstagsbetalning och inrättat sig efter den genom att förbruka en del av det betalda beloppet.

Finns det några fördelar med ett skadeståndsrättsligt angreppssätt? Förmodligen inte. Som framgått är mottagarens goda eller tro avgörande för dennes återbetalningsskyldighet. Om man angriper situationen enligt principerna om *condictio indebiti* blir frågan om betalningsmottagarens goda tro en så att säga en mer fristående bedömning. Med ett skadeståndsrättsligt angreppssätt blir den frågan en delfråga – om än kanske den viktigaste – inom ramen för orsakssambandet; om inte misstagsbetalningen gav eller borde ha gett mottagaren en felaktig föreställning om sina tillgångar så kan den ju inte ha orsakat mottagaren någon kostnad som utgör skada.

Ett skadeståndsrättsligt angreppssätt kan möjligen ha en terminologisk fördel genom att man slipper tala om betalningsmottagarens "förbrukning" av den felaktigt betalade beloppet. Det ordet bygger nog på tankefiguren att misstagsbetalningen gjordes kontant, med fysiska sedlar och mynt, vilket sällan eller aldrig är fallet. Säg att Kalle före misstagsbetalningen om 5 000 kronor hade 10 000 kronor på sitt konto. Vilka 3 000 kronor har Kalle "förbrukat" på middagen? Är det 3 000 kronor av de 5 000 kronor som misstagsbetalades eller av de 10 000 kronor som fanns på hans konto från början? Eller kanske delvis av båda – ska man se "förbrukningen" proportionellt, så att 1 000 kronor (1/3 av 3 000) av det misstagsbetalade beloppet 5 000 kronor har förbrukats respektive 2 000 kronor (2/3 av 3 000) av ursprungliga 10 000 kronor? Den terminologiska fördelen kan emellertid uppnås redan genom att undvika de tre första orden i den vanliga frasen att en misstagsbetalning ska återgå om inte mottagaren "förbrukat eller annars inrättat sig efter betalningen".

Motsvarande gäller rubriceringen av den kostnad om 1 000 kronor som Kalle ändå skulle ha haft för middagen. Med vanlig *condictio indebiti*-terminologi skulle man säga att Kalle inrättade sig efter misstagsbetalningen på så sätt att han på grund av den drog på sig en 2 000 kronor högre kostnad än han annars skulle ha gjort. Med ett skadeståndsrättsligt synsätt skulle man betrakta kostnaden överstigande 1 000 kronor (dvs. "samma" 2 000 kronor) som Kalles skada.

Som synes handlar det i grund och botten om samma problem, nämligen hur en misstagsbetalning kan ha påverkat betalningsmottagarens handlande. Slutsatsen bör bli att en domstol skulle kunna pröva Kalles skadeståndsrättsliga invändning med tillämpning av läran om *condictio indebiti*, med anpassning av ordalagen till hur Kalle utformat sin talan.

Några ord om det ovan gjorda antagandet om en misstagsbetalning som vårdslös i skadeståndsrättslig mening får avrunda detta avsnitt. I många fall får det nog sägas nå upp till vårdslöshet att vid betalning ange fel kontonummer eller för högt belopp. Men det bör nog finnas utrymme för fel som inte kvalificerar som vårdslösa. Möjligen kunde man våga säga att ju högre belopp misstagsbetalningen avsett – eller om gäller en serie av misstagsbetalningar – desto mer talar för den skulle anses vårdslös. Vårdslöshet av misstagsbetalaren har också regelmässigt framhållits som en relevant faktor för bedömningar enligt principerna om *condictio indebiti*.³

³ Se t.ex. Mikael Mellqvist & Ingemar Persson, *Fordran och skuld* (11 uppl. 2019) s. 38.

4. Processrättsliga aspekter

Misstagsbetalarens käromål får inleda. Den kärande som gör gällande *condictio indebiti* som (rättslig) grund för ett yrkande om betalningsskyldighet för svaranden ("återbetalningsyrkandet") måste givetvis åberopa sådana sakomständigheter som enligt gällande rätt i och för sig (dvs. bortsett från svarandens invändningar) medför att reglerna om *condictio indebiti* är tillämpliga. Käranden (som påstår sig vara misstagsbetalare) måste också ha bevisbördan dessa sakomständigheter, dvs. för att betalningen var just ett misstag. Annars kan kärandens yrkande inte bifallas.

Men betalaren behöver ju inte bevisa att betalningen var ett misstag om detta är ostridigt. I de flesta fall där det betalningen verkligen gjorts av misstag bör man nog kunna räkna med sådan ostridighet. Om betalningen inte var ett misstag måste det nämligen vara lätt för mottagaren att utreda och i processen ta ställning till misstagspåståendet. Typiskt sett är det ju bara för mottagaren att ta reda på om betalaren hade en skuld till mottagaren på det betalda beloppet.⁴ I så fall är detta också enkelt för mottagaren att styrka.

Även om betalaren således måste ha den äkta bevisbördan för att betalningen gjordes av misstag, borde det inte krävas mycket för att den falska bevisbördan ska övergå på mottagaren. En tillspetsad slutsats är därför att det i praktiken ligger på mottagaren att motbevisa betalarens misstagspåstående.

Detta är också väl förenligt med HD:s nedtoning av betydelsen av anledningen till en betalning gjorts av misstag i "Skattekontot I" NJA 2011 s. 739 (p. 8):

"Huruvida en felaktig betalning har skett på grund av villfarelse eller ren felskrivning eller om en felaktig betalning har gjorts i samband med betalningsuppdrag eller betalningsförmedling är av underordnad betydelse. Avgörande är i stället om betalningen har skett utan rättsgrund och att betalningen inte utgör en disposition, dvs. en betalning där den betalande frivilligt väljer att betala oavsett om betalningsskyldighet faktiskt föreligger."

Detta upprepade HD nästan ordagrant i "Tryckerimomsen I" NJA 2015 s. 1072 (p. 10).

⁴ Författaren drar sig till minnes ett *condictio indebiti*-mål som han var med och avgjorde i Svea hovrätt för en del år sedan. (Målnumret har dessvärre fallit i glömska. Det följande är taget ur minnet.) Ett bolag som hade mottagit en felaktig betalning vägrade återbetalning. Hovrätten bedömde att bolaget inte hade varit i god tro. Avgörande för den bedömningen var att en företrädare för bolaget under sitt vittnesmål uttalade att bolaget inte hade kunnat "matcha" betalningen mot någon faktura. Med andra ord svarade betalningen inte mot någon av bolaget havd fordran. Bolaget borde därför, menade hovrätten, i vart fall ha misstänkt att det kunde vara fråga om en felbetalning.

Så till betalningsmottagarens svaromål. En betalningsmottagare som skulle vilja möta ett återbetalningsyrkande med ett eget skadeståndskrav måste ha bevisbördan för de sakomständigheter som mottagaren påstår ha gett upphov till skadeståndskravet. Störst svårigheter borde nog svaranden i så fall ha med de sakomständigheter som denne påstår konstituerar misstagsbetalarens vårdslöshet. Man vågar nog räkna med att mottagaren så gott som aldrig har eller kan skaffa sig kunskap om omständigheterna på misstagsbetalarens sida utöver de som betalaren själv åberopat till stöd för sitt påstående att betalning gjordes av misstag.

Även för övriga delar av sitt skadeståndskrav måste mottagaren ha den äkta bevisbördan. Mottagaren skulle således behöva bevisa den påstådda skadans storlek och det adekvata orsakssambandet mellan misstagsbetalningen och skadan.

Man kan fråga sig om en betalningsmottagare skulle ha något att vinna på att utforma sitt bestridande som en skadeståndstalan i stället för som ett sedvanligt försvar mot ett återkrav enligt läran om *condictio indebiti*. Troligen inte. I det sedvanliga försvaret spelas typiskt sett huvudrollen av mottagarens påstådda goda tro avseende betalningen och dennes handlande efter mottagandet av betalningen. Mottagaren skulle nog axla en tyngre börda med ett skadeståndsrättsligt försvar.